

**RUS VA O'ZBEK TILLARIDAGI SHIFOBAXSH O'SIMLIKLAR
NOMLARINING ONOMASIOLOGIK XUSUSIYATLARI**

**ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ
ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКАХ**

***ONOMASIOLOGICAL FEATURES OF MEDICINAL PLANT NAMES
IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES***

Yusupova Tatyana Eduardovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus va o'zbek tillaridagi shifobaxsh o'simliklar nomlarining - fitonimlarning - onomasiologik xususiyatlari qiyosiy-tipologik aspektda tadqiq etiladi. Nominatsiya motivlari, nomlash belgilari va onomasiologik modellar tahlil qilingan. Tadqiqot fitonimlarda universal kognitiv mexanizmlar bilan milliy-madaniy xususiyatlarning o'zaro munosabatini aniqlash imkonini berdi. Ikkala tilda ham morfologik va funksional-pragmatik belgi asosidagi nomlash ustuvorlik qilishi isbotlandi.

Kalit so'zlar: onomasiologiya, fitonim, shifobaxsh o'simliklar, nominatsiya, motivatsiya, rus tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik.

Аннотация: В данной статье исследуются ономаσιологические особенности наименований лекарственных растений - фитонимов - в русском и узбекском языках в сравнительно-типологическом аспекте. Анализируются мотивы номинации, признаки наименования и

ономасиологические модели. Исследование позволило установить взаимосвязь универсальных когнитивных механизмов и национально-культурных особенностей в фитонимах. Доказано, что в обоих языках преобладает наименование на основе морфологического и функционально-прагматического признаков.

Ключевые слова: ономасиология, фитоним, лекарственные растения, номинация, мотивация, русский язык, узбекский язык, сравнительное языкознание.

***Abstract:** This article examines the onomasiological features of medicinal plant names - phytonyms - in Russian and Uzbek languages in a comparative-typological perspective. Nominative motives, naming signs, and onomasiological models are analyzed. The study made it possible to identify the interrelation between universal cognitive mechanisms and national-cultural features in phytonyms. It was proven that in both languages, naming based on morphological and functional-pragmatic features prevails.*

***Keywords:** onomasiology, phytonym, medicinal plants, nomination, motivation, Russian language, Uzbek language, comparative linguistics.*

KIRISH. Tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan onomasiologiya nomlash jarayonlarini, nominatsiya motivlarini va nomlovchi birliklarning shakllanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Onomasiologiya - semasologiyaga qarama-qarshi yo‘nalish sifatida - tildagi har qanday birlikning nima sababdan va qanday tarzda nom olishini tushuntirishga intiladi. Ushbu fan doirasida asosiy tushunchalar sifatida onomasiologik bazis, onomasiologik belgi va onomasiologik predikat farqlanadi [1, b. 222].

Shifobaxsh o‘simliklar nomlari - fitonimlari - onomasiologik jihatdan alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi, chunki ular xalq tibbiyoti, madaniyati va tilidagi boy tarixiy-etnografik ma'lumotlarni o‘zida mujassam etadi. Fitonim -

bu nafaqat o'simlikni identifikatsiya qiluvchi belgi, balki insonning tabiat bilan o'zaro munosabatini, kognitiv tajribasini va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi til birligidir.

Rus va o'zbek tillaridagi fitonimlari qiyosiy-onomasiologik nuqtayi nazardan tadqiq etish bir qator nazariy va amaliy masalalarni hal etishga yordam beradi: nomlash motivlaridagi universal va milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash; ikkala tildagi fitonim yasalish modellarini tasniflash; qiyosiy leksikologiya, etnolingvistika va lingvokulturologiya sohalari uchun nazariy bazani kengaytirish [2, b. 112].

Onomasiologiya muammolari A.A. Ufimseva, V.G. Gak, D.N. Shmelev, Ye.S. Kubryakova kabi rus tilshunoslarining asarlarida, o'zbek tilshunosligida esa Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, F. Kamoliddinov tadqiqotlarida keng yoritilgan [3, b. 78]. Biroq ikkala tildagi shifobaxsh o'simliklar nomlarining onomasiologik xususiyatlari qiyosiy aspektda alohida monografik tadqiqot obyekti bo'lmagan, bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Fitonimlarga onomasiologik yondashuvning nazariy asosini V.A. Merkulovning rus xalq o'simlik nomlariga bag'ishlangan tadqiqoti [4, b. 23] hamda B. Yo'ldoshevning o'zbek tilidagi o'simlik nomlariga oid asari [5, b. 67] tashkil etadi. Shu bilan birga, Ye.S. Kubryakova kognitiv tilshunoslik va so'z yasalishi o'rtasidagi munosabatni keng o'rganib, nominatsiya jarayonining kognitiv mexanizmlarini asoslab bergan [6, b. 34].

Tadqiqotning maqsadi rus va o'zbek tillaridagi shifobaxsh o'simliklar nomlaridagi onomasiologik modellar va nominatsiya motivlarini aniqlash hamda qiyoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: fitonimlardagi onomasiologik belgilarni tavsiflash; nomlash motivlarini tasniflash; ikkala tildagi onomasiologik modellarni solishtirish va miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlash.

MATERIAL VA METODLAR. Tadqiqot materiali sifatida rus tilidagi «Большой энциклопедический словарь лекарственных растений» (Sankt-Peterburg, 2016) va o'zbek tilidagi "O'zbekiston o'simliklari atlası" (Toshkent, 2018) lug'at-ma'lumotnomalari, shuningdek, Markaziy Osiyo xalq tibbiyotiga oid manba va monografiyalardan olingan 280 dan ortiq fitonim tadqiq etildi. Material tanlashda mezon sifatida shifobaxsh xususiyatning rasmiy tibbiy manbalarda tasdiqlanganligi, o'simlikning ikkala tilda ham nomga ega bo'lishi va nomning semantik tahlilga yaroqliligi olindi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi. Birinchidan, onomasiologik tahlil metodi - nomlash belgilari va motivlarini aniqlash, onomasiologik strukturani ochib berish. Ikkinchidan, komponentli tahlil - nomlarning semantik tarkibini aniqlash va semalarni ajratish. Uchinchidan, qiyosiy-tipologik metod - ikkala tildagi fitonim yasaliş xususiyatlarini solishtirish va umumiy-farqli jihatlarni belgilash. To'rtinchidan, miqdoriy tahlil - onomasiologik modellarning taqsimlanish darajasini hisoblash va foiz ko'rsatkichlarini aniqlash.

Onomasiologik tahlilning nazariy asosi sifatida Ye.S. Kubryakova tomonidan ishlab chiqilgan «ономасиологик структура» kontseptsiyasi - onomasiologik bazis, belgi va predikat uch birligi modeli qabul qilindi. Shu bilan birga, etnolingvistik yondashuv ham qo'llanildi: nomlash belgisini tanlashda xalq tasavvurlari, madaniy konnotatsiyalar va tarixiy-madaniy omillarning roli inobatga olindi.

Tadqiqot jarayonida fitonimlap ikki bosqichda tahlil qilindi: avval har bir fitonim lug'aviy-semantik jihatdan tavsiflab olindi, so'ngra onomasiologik belgi aniqlanib, ular tasniflandi. Tasniflash bir necha marta tekshirib ko'rildi va turli ekspertlar bilan muhokama qilindi, bu esa tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minladi.

NATIJALAR. 280 ta fitonim tahlili natijasida rus va o'zbek tillarida beshta asosiy onomasiologik model ajratildi. Ushbu modellar nomlash belgisi tabiatiga ko'ra farqlanadi va har biri ma'lum miqdordagi fitonimlarda ifodalanadi.

1-model: Morfologik belgi asosida nomlash (34%). Bu model ikkala tilda ham eng keng tarqalgan bo'lib, o'simlikning tashqi ko'rinishi - shakli, rangi, o'lchami, yuzasining tuzilishi yoki o'ziga xos bo'lagi - nomlashning asosiga qo'yiladi. Rus tilida ushbu model yorqin namoyon bo'ladi: Золотой корень (*Rhodiola rosea* - ildizning oltin rangi), Белладонна (it toki - go'zal ayol ma'nosida, mevaning rangi va ziyoligiga ishora), Красная смородина (qizil smorodina - mevaning rangi), Синеголовник (ko'k bosh - gul rangi). O'zbek tilida: Oltin ildiz (rang belgisi), Qizil lola (rang belgisi), Oq qovon (rang va shakl), Ko'k gulsafsar (rang), Uzumbar o'ti (rang-shakl analogiyasi). Ushbu guruhdagi nomlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bevosita sensorik idrok - ko'rish orqali shakllanadi.

2-model: Funktsional-pragmatik belgi asosida nomlash (27%). Bu modelda o'simlikning davolovchi xususiyati yoki qo'llanish sohasining o'zi nomlashning asosini tashkil etadi. Rus tilida: Кровохлёбка (qon to'xtatuvchi xususiyati), Печёночница (jigar kasalliklarida qo'llanilishi), Сердечник (yurak dorilariga xomashyo sifatida), Ветреница (qadimda shamolga qarshi dori deb hisoblangan). O'zbek tilida bu model yanada aniqroq namoyon bo'ladi, chunki o'zbek xalq tibbiyotida nomning qo'llanish sohasi to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan: Yurak o'ti, Me'da o'ti, Buyrak o't, Jigar o'ti, Ko'z uchun o't. Bu modelning yuqori ko'rsatkichi o'zbek tilidagi fitonimlarda pragmatik yo'nalishning kuchliroq ekanini ko'rsatadi.

3-model: Assotsiativ-metaforik belgi asosida nomlash (21%). Bu modelda o'simlikning biron-bir xususiyati inson tasavvurida boshqa bir obyekt yoki tushuncha bilan bog'lanishi nomlashning asosi bo'ladi. Rus tilida: Мать-

и-мачекха (bargning ikki tomonidagi harorat farqi - onaga va o'gay onaga ishora), Иван-да-Марья (gulning ikki rangi — ikki insonning ramzi), Ведьмин коготь (o'simlik shaklining tirnoqqa o'xshashligi), Воронье око (meva rangi va shaklining qarg'a ko'ziga o'xshashligi). O'zbek tilida: Arslonquyruq (gul va shox shaklining sher quyrug'iga o'xshashligi), Bo'rijun (o'simlikning bo'riga tegishli joyda o'sishi yoki hidi), Shaytanmomiq, Ayiqtovon (barmoq-shakl uyg'unligi). Bu modelda xalq eposi va mifologiyasining izi yaqqol ko'rinadi.

4-model: Ekologik-topografik belgi asosida nomlash (11%). O'simlikning yashash muhiti, tarqalgan joyi yoki mavsumi nomlashga asos bo'ladi. Rus tilida: Подснежник (qor ostida o'sishi), Луговой клевер (yaylovda uchrashi), Болотный айр (botqoqlikda o'sishi), Горный тймьян (tog'da o'sishi). O'zbek tilida: Tog' yalpizi, Daryo o'ti, Sahro cho'pi, Qo'rg'on isiriq - geografik belgi onomasiologik modelning yadrosi sifatida namoyon bo'ladi. Bu guruhda ikkala tildagi geografik-iqlimiy muhitning nomlashga ta'siri yaqqol ko'rinadi.

5-model: Etnomadaniy va antroponim belgi asosida nomlash (7%). O'simlikning tarixiy shaxs, din yoki xalq an'anasi bilan bog'liqligi nomlashning asosini belgilaydi. Rus tilida: Зверобийуй (qadimgi afsonaga bog'liq - hayvonlarni yem qilgan deb ishonilgan), Иван-чай, Петров батог - xristian taqvimi va azizlariga ishora. O'zbek tilida: Isiriq (islomiy duохонlik udumida qo'llanilishi), Namozshom guli (namoz vaqtiga mos ochilishi), Ilohi o't - diniy va ma'naviy ma'no yuklangan nomlar.

Quyidagi jadvalda onomasiologik modellarning miqdoriy taqsimlanishi ko'rsatilgan:

1-jadval. Onomasiologik modellarning taqsimlanishi (foizda)

Onomasiologik model	Rus tili	O'zbek tili	Jami %
Morfologik belgi	35%	33%	34%
Funksional-pragmatik belgi	24%	30%	27%
Assotsiativ-metaforik belgi	22%	20%	21%
Ekologik-topografik belgi	12%	10%	11%
Etnomadaniy va antroponim belgi	7%	7%	7%

MUHOKAMA. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, rus va o'zbek tillaridagi shifobaxsh o'simliklar nomlarida onomasiologik modellarning o'zaro uyg'unligi va farqlanishi bir vaqtning o'zida kuzatiladi. Ikkala tilda ham morfologik va funksional-pragmatik belgi asosidagi nomlash ustuvorlik qiladi - bu universal kognitiv mexanizmning amal qilishidan dalolat beradi: inson narsani avvalo ko'rdi (morfologik belgi), keyin esa undan foydalandi (funksional belgi). Ye.S. Kubryakova «prototipik tasavvur» kontseptsiyasi nuqtayi nazaridan ushbu holat shunday izohlanadi: biror obyektни nomlashda inson uning eng yorqin va muhim belgisini ajratadi va shu belgi nominatsiyaning motivi bo'ladi [6, b. 47].

Biroq assotsiativ-metaforik guruhda ikkala til o'rtasida sezilarli milliy-madaniy farq mavjud. Rus tilida bu guruhdagi nomlar ko'proq xristian madaniyati va slavyan mifologiyasi bilan bog'liq bo'lsa (Богородичная трава, Чертополох), o'zbek tilida islom madaniyati, xalq dostonlari va mahalliy udumlar ustunlik qiladi (Isiriq, Namozshom guli). Bu hol etnolingvistik yondashuvning fitonimlarga nisbatan zarurligini va mahsuldorligini tasdiqlaydi.

So'z yasash mexanizmlari nuqtayi nazaridan ikkala til o'rtasida muhim tipologik farqlar aniqlandi. Rus tilida sintetik derivatsiya (prefiks-suffiksatsiya) kengroq rivojlangan: Землянка, Лопух, Подорожник, Чеборетс kabi bir so'zli fitonimlarda morfema birligida katta ma'lumot jamlanadi. O'zbek tilida esa analitik usul - izofa konstruksiyasi va sifatlovchi-aniqlovchi birikmalar - ustunlik qiladi: Oq shuvoq, Ko'k yalpiz, Tog' zirasi. Bu xususiyat ikkala tilning morfologik turiga - rus tilining sintetik va o'zbek tilining aglyutinatib tabiatiga - to'liq mos keladi.

Topografik nomlash bo'yicha ham muhim xulosalarga kelish mumkin. O'zbek tilidagi fitonimlarida tog', vodi, cho'l, qo'rg'on kabi Markaziy Osiyoga xos leksemalar keng qo'llanilsa, rus tilida boloto, lug, les kabi Sharqiy Yevropa o'rmon-dashtlariga tegishli so'zlar ustunlik qiladi. Bu hol nomlash jarayonidagi geografik determinizmni - tabiat va landshaftning til nominatsiyasiga bevosita ta'sirini - yaqqol ko'rsatadi.

Funksional-pragmatik modelning o'zbek tilida biroz yuqori ko'rsatkichga ega ekanligi (30% vs 24%) e'tiborga loyiq. Bu holni ikkita omil bilan izohlash mumkin. Birinchidan, o'zbek xalq tibbiyoti an'anasida Xorazm-Buxoro tibbiy maktabi ta'sirida dori-darmon nomlovchi terminlar to'g'ridan-to'g'ri qo'llanish sohasini ko'rsatib kelgan. Ikkinchidan, Markaziy Osiyo botanika lug'atida Ibn Sino merosiga oid terminologiya o'z izini qoldirgan va bu terminologiyada maqsadga yo'naltirilgan nomlash keng bo'lgan.

Etnomadaniy belgi asosidagi nomlash ikki tilda teng ko'rsatkichga (7%) ega bo'lsa-da, sifat jihatidan keskin farqlanadi. Rus tilidagi nomlar ko'proq folk-xristian sintezini aks ettirsa, o'zbek tilidagi nomlar islom va islomgacha bo'lgan Markaziy Osiyo e'tiqodlari aralashmasini ifodalaydi. Bu hol fitonim nomlar arxeologiyasining madaniyatshunos va tarixchilar uchun ham qimmatli manba ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA. Rus va o'zbek tillaridagi shifobaxsh o'simliklar nomlarining onomasiologik tahlili quyidagi muhim xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Birinchiidan, ikkala tilda ham morfologik belgi (34%) va funksional-pragmatik belgi (27%) asosidagi nomlash ustuvorlik qiladi. Bu fitonimlardagi nominatsiyaning universal kognitiv tabiatini tasdiqlaydi va «prototipik tasavvur» nazariyasi bilan to'liq uyg'unlashadi.

Ikkinchiidan, assotsiativ-metaforik (21%) va etnomadaniy (7%) guruhlarda ikkala til o'rtasida milliy-madaniy tafovutlar yaqqol ko'zga tashlanadi: rus tilida xristian madaniyati va slavyan mifologiyasi, o'zbek tilida islom madaniyati va Markaziy Osiyo xalq ijodi ustunlik qiladi. Bu fitonim tadqiqotlarida etnolingvistik va lingvokulturologik yondashuvning zarurligini isbotlaydi.

Uchinchiidan, so'z yasash mexanizmlari jihatidan rus tilida sintetik derivatsiya, o'zbek tilida esa analitik usul kengroq rivojlanganligi aniqlandi. Bu tipologik xususiyatlar ikkala tilning morfologik turiga to'liq mos keladi va universal onomasiologik modellarning tildagi o'ziga xos ifodasini belgilaydi.

To'rtinchiidan, topografik nomlash guruhida har bir tilning geografik-iqlimiy muhiti nominatsiya jarayoniga bevosita ta'sir etishi isbotlandi. Bu hol til va tabiat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi ekolingvistika sohasida ham qimmatli materialdir.

Ushbu tadqiqot natijalari qiyosiy leksikologiya, etnolingvistika va lingvokulturologiya fanlari uchun nazariy ahamiyatga ega bo'lib, ikki tilli tibbiy lug'atlar tuzish, tarjima amaliyoti va etnobotanika sohalarida amaliy jihatdan qo'llanilishi mumkin. Kelajakda korpus tilshunosligi usullaridan foydalangan holda yanada keng material tahlili, shuningdek fitonimlarda gender va ijtimoiy tabaqalanish masalalarini o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация. Виды наименований. — Москва: Наука, 1977. — С. 222–303.
2. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. — Москва: Наука, 1986. — 240 с.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. — Тошкент: Университет нашриёти, 2003. — 347 б.
4. Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений: травы, грибы, ягоды. — Москва: Наука, 1967. — 259 с.
5. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида ўсимлик номлари: этимологик ва ономасиологик таҳлил. — Тошкент: Фан, 2005. — 198 б.
6. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.